

УДК 94(477:061.2«185/190»

**ВІЛЬНЕ ЕКОНОМІЧНЕ ТОВАРИСТВО І  
УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ  
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)****FREE ECONOMIC SOCIETY AND UKRAINIAN  
PUBLIC ORGANIZATIONS (THE SECOND HALF  
OF THE XIXTH – THE BEGINNING OF THE XXTH  
CENTURY)****Лисенко М. С.,**

кандидат історичних наук, доцент  
кафедри історії і культурології, Харківський  
національний університет міського господарства  
ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна),  
e-mail: M.S.Lysenko@ukr.net, ORCID:  
<http://orcid.org/0000-0002-4135-4345>

**Lysenko M. S.,**

PhD (History), Associate Professor of the  
Department of History and Culturology, O. M. Beketov  
National University of Urban Economy in Kharkiv  
(Kharkiv, Ukraine), e-mail: M.S.Lysenko@ukr.net,  
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4135-4345>

*Метою дослідження є вивчення основних напрямків діяльності ВЕТ і українських аграрних організацій та їх порівняльна характеристика. У статті використані методи аналізу, історизму та об'єктивності. На основі архівних документів автором описані головні сфери співпраці. Зазначено спільні та відмінні риси діяльності.*

*До загальних ознак необхідно віднести орієнтацію на позитивний європейський досвід. Структура товариств була типовою. Для цих видів організацій стало характерним лояльне ставлення до влади і підтримка державних програм (в першу чергу аграрних, постачання продовольства і фуражу в армію). Автором статті простежено еволюцію аграрних установ. Надана періодизація, охарактеризована їх мережа, взаємозв'язок з земствами. Проаналізовано зміни у складі учасників від представників великого землеволодіння до дрібних селянських виробників. Схожими були форми роботи (просвітницька, науково-популярна, видавнича, організація виставок і конкурсів). Обидві організації підтримували аграрні навчальні заклади. Нововведенням стали рекламна кампанія і проведення анкетування серед землевласників. Отримала подальший розвиток благодійність. Для всіх товариств стали правилом відкритість і звітність діяльності. Спільні риси були об'єктивно обумовлені існуванням в одній державі.*

*Автором статті розкриті відмінні риси товариств. Вони позначені у статусі і масштабах діяльності організацій. Показані фінансові можливості вищезазначених громадських об'єднань. Підкреслені зв'язки центрального товариства з урядовими колами, департаментом землеробства, із зарубіжними науковими і сільськогосподарськими товариствами. Співробітники ВЕТ були висококваліфікованими експертами в різних галузях народного господарства. ВЕТ мала більш тісні відносини з академічним середовищем. З'ясовано, що сільськогосподарські товариства українських губерній зосереджували увагу головним чином на вирішенні місцевих задач.*

*Таким чином, автор статті дійшов висновку, що українські громадські організації та ВЕТ співробітничали на багатосторонній основі. В їх діяльності розрізнялися як спільні, так і відмінні риси. Всі організації працювали на одну мету і певною мірою узгоджували свої дії.*

**Ключові слова:** Вільне Економічне Товариство (ВЕТ), громадські організації, сільськогосподарські товариства, Російська імперія, українські губернії.

*The aim of the research is to study the main activities of the Free Economic Society (FES) and Ukrainian agrarian organizations and their comparative characteristics. The methods of analysis, historicism and objectivity are being used in the article. On the basis of archival documents, the author describes the main areas of cooperation. Common and distinctive features of their activity are also indicated.*

*The successful European experience should be attributed to the common features. The structure of the societies was typical. For these types of organizations, the loyal attitude to the government and the support of state programs (primarily agricultural, food and forage supplies to the army) became characteristic. The author of the article traces the evolution of agricultural institutions. The periodization is shown, their network is characterized, as well as the relationship with zemstvos. The author analyzed*

*changes in the composition of participants from representatives of large land tenure to small peasant producers. Similar were the forms of work (educational, popular science, publishing, organization of exhibitions and competitions, and others). Both organizations supported agrarian educational institutions. The innovation was an advertising campaign and a survey among landowners. Charity has been further developed. For all societies, openness and accountability are the rule. Common features were objectively determined by the existence in one state.*

*The author of the article reveals the distinctive features of societies. They are designated in the status and scope of the organizations. The financial capabilities of the above-mentioned public associations are shown. The author highlighted the relationship of FES in government circles, the department of agriculture of the agricultural department, with foreign scientific and agrarian societies. FES employees were highly qualified experts in various sectors of the national economy. FES had closer ties to the academic environment. Agricultural societies in the Ukrainian provinces have focused mainly on regional tasks.*

*Thus, the author of the article came to the conclusion that the Ukrainian public organizations and the FES cooperated on a multilateral basis. In their activities are highlighted both common and distinctive features. All organizations worked for a single goal and to a certain extent coordinated their actions.*

**Keywords:** Free Economic Society (FES), public organizations, agricultural society, the Russian Empire, Ukrainian provinces.

Виникнення і діяльність громадських організацій є важливою умовою створення правової держави і громадянського суспільства. Вони засновувалися у різних сферах, в тому числі аграрній. Сільськогосподарські товариства (далі СГТ) українських губерній орієнтувалися на набутий досвід центральних організацій. Спільними зусиллями вони реалізовували поставлені завдання.

Метою дослідження є вивчення основних напрямків діяльності ВЕТ і українських аграрних організацій, а також їх порівняльна характеристика.

Хронологічні рамки охоплюють період другої половини ХІХ – початку ХХ століття. У той час в українських губерніях створювалися громадські організації. Вони за зразок своєї діяльності певною мірою брали роботу ВЕТ.

Історіографія громадських організацій умовно поділяється на дореволюційний, радянський і сучасний періоди. Першими авторами стали дореволюційні історики, перш за все секретарі ВЕТ – О. І. Ходнев, О. М. Бекетов, М. Г. Кулябко–Корецький [2; 6], а також діячі українських аграрних організацій. На першому етапі переважав пропагандистський характер робіт. Ювілейні видання надають великий фактологічний матеріал. Автори радянських досліджень В. В. Орешкін, О. Д. Степанський [9; 10] та інші значну увагу приділяли ВЕТ, оглядово характеризуючи роботу провінційних СГТ. Сучасні вчені виявляють інтерес до різних аспектів діяльності центральних і регіональних СГТ. Так В. А. Вергунов вивчив проведення загальноросійських та місцевих з'їздів сільських господарів [3]. В. Колесник досліджувала становлення Подільського СГТ [5]. П. М. Лукічов висвітлив основні види діяльності ВЕТ у дореволюційний період [7]. Отже, комплексної наукової праці з історії взаємовідносин ВЕТ та СГТ українських губерній не створено.

Автором статті використані документи Російського державного історичного архіву (фонд 91 Вільне Економічне Товариство) [12], а також друковані статистичні та законодавчі збірники, матеріали СГТ [1; 4; 8; 11]. В цілому варто

наголосити, що джерельна база достатня для проведення дослідження.

Вільне Економічне Товариство (ВЕТ) виникло у 1765 році, стало першою громадською організацією і першим науковим товариством в Росії. Створення наукового товариства, що досліджувало проблеми сільського господарства, і у більш широкому плані економіки, було не специфікою Росії, а загальноєвропейською тенденцією. Заснування організації, необхідної для розвитку землеробства, стало унікальною подією для Росії, але не для західноєвропейських країн. Перше таке товариство створено в Шотландії у 1723 р., потім в Ірландії у 1736 р., в Швейцарії у 1747 р., в Англії у 1753 р., у Франції: в Ренні у 1757 р., в Парижі у 1761 р., в Німеччині: Тюрінзьке у 1762 р., Лейпцизьке та Целлерське у 1763 р. У 1767 р. з'являються СГТ в Австрії, а в 1770 р. – в Пруссії [6, с. 9].

Принципи організації ВЕТ і його функціонування стали зразком для всіх створених пізніше російських наукових, громадських та сільськогосподарських організацій. У 1796 р. заснували Ліфляндське економічне товариство, в 1819 р. – Московське СГТ, в 1828 р. – Одеське СГТ. Загалом до середини XIX століття діяло понад 50 регіональних сільськогосподарських та економічних товариств.

ВЕТ впорядкувало свою організацію, структура якої змінювалася відповідно до реалій життя в країні. Ці зміни відбивалися у редакціях Статуту товариства (1770 р., 1824 р., 1859 р., 1872 р.). Статути закріплювали також поділ товариства на відділення. Відповідно до Статуту 1872 р. ВЕТ складалося з трьох відділень: перше – сільськогосподарське, друге – технічних виробництв і землеробської механіки, третє – політичної економії і сільськогосподарської статистики [12, оп. 2, спр. 385, арк. 15]. СГТ українських губерній мали більшу кількість відділень, пов'язаних з виробництвом і переробкою сільськогосподарських культур. На початку XX ст. засновувались інші відділення: залізничних перевезень, сільськогосподарської освіти (у тому числі жіночої), по влаштуванню виставок, працевлаштуванню сільськогосподарських службовців тощо.

У Статуті ВЕТ 1824 р. існував пункт про прийом у члени товариства осіб жіночої статі без голосування. У СГТ українських губерній участь жінок була рідкістю, у статуті про це не згадувалося [8, с. 20]. Деякі члени СГТ відносилися до цього питання упереджено. Наприклад, президент Одеського СГТ М. Д. Толстий. Однак жінками – представниками СГТ – ставали дружини громадських діячів або поміщиці, що вели господарство у своїх маєтках.

Статути СГТ українських губерній до 1866 р. затверджувалися «высочайшей властью». Статути пізнішого походження затверджувалися міністрами державного майна і внутрішніх справ. Останні відрізнялися більш детальним визначенням функцій товариств, їх прав та обов'язків. Важливою віхою стало створення у 1898 р. Нормального статуту

СГТ. Це спростило процедуру їх заснування. На початку XX століття аграрні організації створювалися з дозволу губернаторів. Наступним кроком на шляху реформування законодавства стало видання 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства і спілки», що завершило процес передачі повноважень із затвердження статутів товариств з центру на місця, в губернські присутствія. Значним етапом регламентації діяльності СГТ стало затвердження 7 травня 1911 р. доопрацьованої редакції Нормального статуту СГТ [9, с. 82].

В Україні з другої половини XIX ст. виникають спочатку губернські СГТ, їх Рада розташовувалася у великих містах. Довгий час вони зберігали характер поміщицьких. Після голоду початку 1880–х рр. увага уряду до СГТ посилилася як до засобу вирішити аграрне питання. Кількість даних організацій збільшилася. За своїм складом на цей період вони представляли і середніх землевласників. Значне збільшення чисельності СГТ і вступ в них представників дрібного землеволодіння прийшлися на 1907–1908 рр. Тенденція зростання кількості громадських організацій зберігалася і після початку Першої світової війни.

ВЕТ і СГТ українських губерній мали спільні та відмінні риси діяльності. До спільних рис варто віднести такі. Однаковою була внутрішня структура аграрних організацій, в тому числі інститут почесних членів і попечителів, розподіл учасників на дійсних і кореспондентів. Орієнтація на досвід зарубіжних СГТ, у першу чергу, європейських. Так для українських СГТ зразком були німецькі, для ВЕТ – скандинавські аграрні об'єднання. Співпраця із зарубіжними громадськими організаціями здійснювалася на рівні уряду, сільськогосподарського відомства, а також конкретних СГТ. Вони брали участь в міжнародних і всесвітніх виставках (Відень, Париж, Лондон), обмінювалися друкованими виданнями, відправляли своїх діячів на стажування і для обміну досвідом за кордон [12, оп. 2, спр. 355, арк. 53]. Члени СГТ розуміли, що будь-який зарубіжний досвід міг бути ефективно використаний тільки з урахуванням його адаптації до місцевих умов.

Після ліберальних реформ 1860–1870–х рр. СГТ активізували свою діяльність. Це проявилось у розмаїтті форм роботи. Обом організаціям були притаманні схожі напрямки діяльності: просвітницький, виставки, конкурсні випробування. До них також можна віднести публікацію наукових і періодичних видань. Кожен з цих напрямків роботи не тільки узгоджувався з керівництвом міністерства землеробства, а й був результатом самостійної творчості громадських організацій, який виникав з поточних потреб розвитку економіки країни. По суті СГТ допомагали реалізації державних програм. Наприклад, Столипінської аграрної реформи. Вони надавали допомогу інтендантству в заготівлі продуктів харчування і фуражу для армії як у

воєнний, так і в мирний час. Ця робота приносила значний економічний ефект. Посередники часто поставляли армії дорогу і неякісну продукцію. А СГТ продавали державі якісні продукти, фураж, тканину за низькими цінами [12, оп. 2, спр. 643, арк. 10]. Тривалий час аграрні організації лояльно ставилися до влади. Винятком в даному випадку може служити період 1905–1907 рр. Яскравим прикладом політизації аграрного громадського об'єднання стало Полтавське СГТ.

ВЕТ і СГТ співпрацювали із земствами. Місцеві громадські організації були пов'язані з ними спільною роботою з поліпшення стану сільського господарства відкриттям складів сільськогосподарських знарядь і техніки, фінансуванням місцевих аграрних заходів, створення курсів агрономів тощо.

Благодійність мала різні форми: фінансування виставок, конкурсів, преміювання переможців, надання стипендій студентам аграрних навчальних закладів, дарування земельних ділянок для проведення дослідних експериментів. Благодійність членів СГТ проявилася і у наданні продовольчої і фінансової допомоги в період голоду населенню інших губерній.

Центральні і губернські СГТ підтримували відносини з великим землеволодінням. Поступово до кінця XIX ст. відбулася зміна складу учасників. В цілому процес здійснювався від елітарності до демократичності.

Усі СГТ використовували елементи реклами. Це явище пов'язане з тим, що організації поступово від «чисто просвітницької» роботи переходили до комерційної. На рубежі століть економічна ефективність діяльності СГТ була особливо важливою.

У зв'язку з вищезазначеним питанням набуло актуальності використання спеціальних фондів, які отримали назву «ендаументу». Виходячи з визначення, що ендаумент (від англ. Endowment – постачання, внесок) – це цільовий фонд, створений для здійснення некомерційних задач, таких як фінансування установ освіти, культури, медицини, можна стверджувати, що ВЕТ створило перший в Росії ендаумент наукового товариства. Всі цілі, заради яких створювався ендаумент-фонд – часткова незалежність від добровільних пожертвувань, фінансова стабільність діяльності організації за рахунок отримання гарантованого прибутку, формування довготривалого резерву фінансування некомерційної наукової і просвітницької діяльності, – були досягнуті ВЕТ. Деякі СГТ українських губерній також мали подібні фонди, наприклад, Київське та Подільське СГТ [12, оп. 2, спр. 646, арк. 32].

СГТ українських губерній взаємодіяли з подібними організаціями країни і регіону. Вони переймали потрібні для них форми роботи. Так на засіданні Київського СГТ була представлена доповідь члена Харківського СГТ про кооперативний рух. Для великих поміщиків ідея кооперації не була актуальною, тому вони використовували інші форми співпраці. Однак

такий випадок не варто назвати типовим. З огляду на те, що ВЕТ і СГТ українських губерній існували в одній державі, вони залежали від єдиних об'єктивних чинників.

Відмінні риси товариств. До відмінностей відносились час створення. ВЕТ – першої громадської та наукової організації в Росії. Вона отримала статус «імператорської». Такий статус серед СГТ українських губерній мало тільки Одеське. Представники центральної організації були близькі до правлячих кіл країни. ВЕТ стало зразком для інших СГТ. Його фінансували краще провінційних аграрних організацій. Центральне товариство підтримувало тісні контакти з департаментом землеробства, отримувало пільги сільськогосподарського відомства. ВЕТ варто назвати спільнотою експертів, враховуючи також факт, що воно розташовувалося в столиці і науковому центрі. Для СГТ українських губерній це була проблема. Іноді на конкурсні випробування і виставки запрошували фахівців з інших частин Російської імперії, в тому числі зі столиць Москви і Санкт-Петербургу. В цілому СГТ українських губерній більше зосереджували свою увагу на виконанні регіональних завдань.

Серед основних рис, властивих діяльності ВЕТ, виділимо: прагнення постійно слідувати меті товариства, узгодженість у співпраці з Академією наук (за рахунок участі в роботі експертів) і в цілому міждисциплінарний характер діяльності, відкритість та прозорість, видання та поширення наукової літератури, створення системи частково незалежного від держави фінансування роботи товариства [10, с. 45].

У своїй діяльності ВЕТ використовувало різні форми. Тут були і заслуховування доповідей з подальшим обговоренням, і проведення відкритих конкурсів на кращий твір на задану тему з подальшим врученням нагород. Розсилка анкет. По суті це було проведення перших соціологічних опитувань в масштабі всієї країни. Анкети «Види на врожай» займали серед них важливе місце. До такої форми досліджень зверталися і СГТ українських губерній. Проявом відкритості служила постійна публікація завдань товариства, результатів конкурсів та оголошень про майбутні збори ВЕТ. На рубежі XIX і XX ст. відкритість виявлялася в обговоренні проблем і прийомі нових учасників.

Відзначимо також, що ВЕТ вперше у науковій сфері Росії активно здійснювало, висловлюючись сучасною мовою, широку рекламну кампанію. Воно не тільки чітко позиціонувало себе в суспільстві, а й проводило цілий ряд заходів щодо підвищення свого авторитету і образу (іміджу). Він включав в себе: фірмовий знак товариства, спеціальний значок, що відображав присутність членів організації на засіданнях, спеціальні нагороди: медалі, дипломи, що вручалися новим членам громадського об'єднання. СГТ українських губерній мали свою печатку, емблему товариства, іноді символіку, що використовувалася у друкованій продукції громадських організацій [12, оп. 2, спр. 385, арк. 57].

Фінансування центрального товариства здійснювалося за рахунок членських внесків і допомоги благодійників. На першому етапі Катерина II, Олександр I, Микола I надавали суттєву фінансову підтримку ВЕТ. Пізніше ситуація змінилася. Президенти ВЕТ опікувалися фінансовим станом товариства. Значна заслуга М. С. Мордвінова по відношенню до товариства полягала у збільшенні його капіталів. Керуючись думкою, що «без денег, как главной действующей силы, никакие усилия человеческие недостаточны к достижению предложенной цели», М. С. Мордвінов, впродовж свого багаторічного президентства (1823–1841 рр.), постійно вишукував кошти до збільшення сум ВЕТ. До закінчення його повноважень капітали організації зросли з 51 тис. руб. асигнаціями до 230 тис. руб. сріблом [7, с. 102].

Таким чином, автор статті дійшов висновку, що українські громадські організації та ВЕТ співробітничали на багатосторонній основі. В їх діяльності розрізнялися як спільні, так і відмінні риси. Всі організації працювали на єдину мету і певною мірою узгоджували свої дії.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямку може стати висвітлення регіонального співробітництва між Харківським товариством сільського господарства та подібними організаціями Чорнозем'я. Наприклад, Тамбовським, Воронежським СГТ.

#### Список використаних джерел

1. 'Агрономическая помощь в России', 1914, Под ред. В. В. Морачевского, Петроград: *Изд-во Департамента земледелия*, 653 с.
2. Бекетов, АН., 1890. 'Исторический очерк 25-летней деятельности Императорского вольного экономического общества с 1865 по 1890 гг.', СПб.: *Тип. В. Демакова*, 200 с.
3. Вергунов, ВА., 2002. 'Перші Всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської справи', *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць*, Київ, Вип.7, с.18–22.
4. 'Деятельность Киевского общества сельского хозяйства за 1890 год', 1891, *Земледелие*, №16, с.134.
5. Колесник, В., 2007. 'Подільське товариство сільського господарства: історичний нарис', Вінниця: *Розвиток*, 148 с.
6. Кулябко–Корецький, НГ., 1897. 'Краткий исторический очерк деятельности И.В.Э. Общества со времени его основания', СПб.: *Тип. В. Демакова*, 18 с.
7. Лукичів, ПМ., 2015. 'Императорское вольное экономическое общество как первая общественная организация России', *Экономическое возрождение России*, СПб., №4, с.100–106.
8. 'Нормальный устав для местных сельскохозяйственных обществ', 1898, Полтава: *Тип. М. Л. Старожицкого*, 24 с.
9. Орешкин, ВВ., 1963. 'Вольное экономическое общество в России', Москва: *Изд-во Академии наук СССР*, 196 с.
10. Степанский, АД., 1987. 'История научных учреждений и организаций дореволюционной России', Москва: *МГИИИ*, 86 с.
11. 'Харьковское общество сельского хозяйства на областной сельскохозяйственной выставке в 1910 г. в г. Екатеринославе', 1910, Харьков: *Тип. М. Сергеева*, 52 с.
12. 'Российский государственный исторический архив (Russian State Historical Archive)', Фонд 91 ВЭО.

#### References

1. 'Agronomicheskaja pomoshh' v Rossii (Agronomic assistance in Russia)', 1914, Pod red. V. V. Morachevskogo, Petrograd: *Izd-vo Departamenta zemledelija*, 653 s.

2. Beketov, AN., 1890. 'Istoricheskij ocherk 25-letnej dejatel'nosti Imperatorskogo vol'nogo jekonomicheskogo obshhestva s 1865 po 1890 gg. (Historical essay on the 25-year activity of the Imperial Free Economic Society from 1865 to 1890)', SPb.: *Tip. V. Demakova*, 200 s.

3. Vergunov, VA., 2002. 'Pershi Vserosijs'ki ta miscevi z'izdy dijachiv sil's'kogospodars'koi spravy (The first All-Russian and local congresses of agricultural workers)', *Istorija ukrai'ns'koi nauky na mezhi tysjacholit'*: *Zb. nauk. prac'*, Kyi'v, Vyp.7, s.18–22.

4. 'Dejatel'nost' Kievskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva za 1890 god (The activities of the Kiev Society of Agriculture for 1890)', 1891, *Zemledelie*, №16, s.134.

5. Kolesnyk, V., 2007. 'Podil's'ke tovarystvo sil's'kogo gospodarstva: istorychnyj narys (Podilsk Agricultural Society: historical essay)', Vinnyca: *Rozvytok*, 148 s.

6. Kuljabko–Koreckij, NG., 1897. 'Kratkij istoricheskij ocherk dejatel'nosti I.V.E. Obshhestva so vremeni ego osnovanija (A brief historical outline of the activities of I.V.E. Society since its foundation)', SPb.: *Tip. V. Demakova*, 18 s.

7. Lukichjov, PM., 2015. 'Imperatorskoe vol'noe jekonomicheskoe obshhestvo kak pervaja obshhestvennaja organizacija Rossii (The Imperial Free Economic Society as the first public organization of Russia)', *Jekonomicheskoe vozrozhdenie Rossii*, SPb., №4, s.100–106.

8. 'Normal'nyj ustav dlja mestnyh sel'skohozjajstvennyh obshhestv (Normal charter for local agricultural societies)', 1898, Poltava: *Tip. M. L. Starozhickogo*, 24 s.

9. Oreshkin, VV., 1963. 'Vol'noe jekonomicheskoe obshhestvo v Rossii (Free Economic Society in Russia)', Moskva: *Izd-vo Akademii nauk SSSR*, 196 s.

10. Stepanskij, AD., 1987. 'Istorija nauchnyh uchrezhdenij i organizacij dorevoljucionnoj Rossii (The history of scientific institutions and organizations of pre-revolutionary Russia: studies. manual for the special course)', Moskva: *MGIAI*, 86 s.

11. 'Har'kovskoe obshhestvo sel'skogo hozjajstva na oblastnoj sel'skohozjajstvennoj vystavke v 1910 g. v g. Ekaterinoslave (Kharkov Society of Agriculture at the Regional Agricultural Exhibition in 1910 in Yekaterinburg)', 1910, Har'kov: *Tip. M. Sergeeva*, 52 s.

12. 'Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv', Fond 91 VJeO.

\* \* \*